

ність етнологічних центрів Всеукраїнської Академії Наук у 1920-х – на початку 1930-х років : Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – К., 2003. 70. Попович Р.Г., Троцюк Т.П. Організація навчального процесу в німецьких школах на Волині в першій половині ХХ століття // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Житомир, 1994. 71. Потапова Л.В. З історії польської національної школи в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. // Теоретичні питання освіти і виховання. – К., 1997. – № 5. 72. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. 73. Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. 74. Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української "Полонії", 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні : 36. наук. праць : У 2 ч. – К., 2003. – Ч. 1. – Вип. 13. 75. Савчук О.В. Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20–30-х років ХХ ст. // Історія України: мало-відомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 7. 76. Сейко Н.А. Педагогічні та етносоціальні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр. : Дис... канд. пед. наук. – К., 1999. 77. Сейко Н.А. Польські школи м. Житомира у 20–30-х рр. ХХ ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Житомир, 1994. 78. Сидоренко О. Пост колоніалізм і українська історіографія // Генеза. – 1998. – № 1–2. 79. Скрипник Г. Етнокультурне та державне відродження України і

розгорнення наукової діяльності установ УАН (20-ті роки ХХ століття) // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5–6. 80. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття // Освіта України. – 1997. – 4 лип. 81. Сторонський Г.Й. Польські національні сільради на Україні у 1920–1930-ті роки // Проблеми слов'язнознавства. – Л., 1992. – Вип. 44. 82. Сучкова О.Я. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. 83. Черкаський А.В. Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті роки : Автореф. дис... канд. іст. наук. – О., 1994. 84. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К., 1995. 85. Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20–30-ті рр. // УІЖ. – 1990. – № 1. 86. Чирко Б.В., Євтух Є.Б. Німці в Україні (1920–1990-ті рр.). – К., 1994. 87. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. 88. Шестопал М.М. Євреї на Україні: Історична довідка. – К., 2002. 89. Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. 90. Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація // УІЖ. – 1998. – № 6. 91. Яремчук В.Д., Безверхий В.Б. Татари в Україні // УІЖ. – 1994. – № 5.

Надійшла до редколегії 25.01.06

Я. Калакура, д-р іст. наук

СИНТЕЗ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Проаналізовано внесок М. Грушевського в науковий синтез української історії на засадах позитивізму та методології історичного синтезу, розглянуто синтетичний характер "Історії України-Руси" та інших праць ученого.

The article deals with M. Grushevsky's impact in scientific synthesis of Ukrainian history through positivism and methodology of the historical synthesis, the synthetic character of "The History of Ukraine-Russ" and other his works is studied.

В умовах відродження національних традицій української історичної науки та її дедалі ширшої інтеграції у світовий історіографічний простір зростає інтерес та актуальність осмислення теоретичних, історіософських та методологічних проблем історичних досліджень, серед яких ключове місце займає історичний синтез. Поняття *історичний синтез* використовується у двох аспектах: як дослідницький метод, якому передують історичний аналіз, і як історіософська течія та наукова школа. Відомо, що лідером класичної французької школи історичного синтезу, яка сформувалася на рубежі ХІХ–ХХ ст., а відтак стала засновником Міжнародного центру синтезу (1924), був видатний французький філософ та історик Анрі Берр (1863–1954). Його школа, у якій згуртувалися представники різних наук, започаткувала видання "Часопису історичного синтезу" (1900), а згодом розгорнула плідну співпрацю з не менш авторитетною школою "Анналів", поставивши благородну мету – створити з урахуванням позитивістської концепції факторів та використання методів інших наук синтез історії етнічного, економічного, соціального, політичного, культурного, психологічного життя народів світу.

Фундатором історичного синтезу в українській історіографії по праву вважають Михайла Грушевського – ученого європейського масштабу. Цей важливий та актуальний аспект його творчості замовчувала радянська історіографія, він ще й досі не дістав належного висвітлення, хоча ще на початку ХХ ст. Д. Багалій назвав "Історію України-Руси" "синтезом усього історичного процесу українського життя від найдавніших часів до початку ХVІІ ст." [1]. На синтетичний виклад цілого українського історичного процесу вказував і Д. Дорошенко в "Огляді української історіографії" [11, с. 187]. Значно ширше питання історичного синтезу як методології видатного історика висвітлені у новітніх студіях Л. Винара, І. Гирича, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, О. Копиленка, В. Масненка, Л. Пирого, О. Прицака, В. Смоляка, П. Соханя та ін. [2; 3, с. 47–64; 12, с. 31–46; 14; 15; 18; 19; 20, с. VІІІ–ХХХІХ]. Крім Л. Винара та О. Прицака, цієї проблеми частково торкався ряд інших істориків з української діаспори, зокрема М. Андрусак, Л. Білас, І. Витанович, О. Домбровський, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Я. Пеленський, А. Процик, Ф. Сисин та ін. Автор

пропонуваної статті прагнув з урахуванням надбань сучасного грушевськознавства та на основі праць самого М. Грушевського, насамперед "Історії України-Руси", продовжити власний дискурс [17] щодо внеску М. Грушевського у синтез української історії, акцентуючи увагу на його методологічних, предметних, хронологічних та територіальних вимірах у контексті опрацьованої вченим наукової схеми історії східного слов'янства. Ця проблема набуває особливої актуальності в сучасних умовах, коли деякі історики на замовлення певних внутрішніх, а ще більшою мірою зовнішніх політичних сил намагаються законсервувати в суспільній свідомості стереотипи імперської історіографії, шукають "наукове підґрунтя" для небезпечної ідеї регіоналізації України, ставлячи під загрозу її етнополітичну соборність, територіальну цілісність, а відтак і національну державність.

Спроби синтезувати джерельні свідчення, а відтак і знання про окремі періоди і явища історії України, про деякі її регіони робились в українській історіографії ще задовго до М. Грушевського, зокрема у працях Д. Бантиша-Каменського, М. Марковича, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича та інших, але їх дослідження не виходили за межі традиційної схеми російської історії, з якої механічно випадала окремішність і самобутність української історичного процесу. На розвиток методології синтезу й утвердження нової історіографічної ситуації помітно вплинули студії інших істориків Харківського, Київського, Одеського, а також Московського та Петербурзького університетів, діяльність Київської археографічної комісії, Товариства Нестора-Літописця, в атмосфері яких починалася дослідницька робота майбутнього вченого. Не випадково, що ще в Університеті св. Володимира у молодого М. Грушевського не без впливу Володимира Антоновича та його школи істориків-документалістів визріла ідея створення цілісної і системної історії українського народу, про що він згодом писав в автобіографії [10, с. 21–22]. Безпосередню реалізацію цього задуму молодий учений розгорнув у Львові і присвятив йому все своє творче життя.

Опинившись на теренах Австро-Угорщини, М. Грушевський поринув у плин активного наукового життя у Львові, де діяв досить потужний осередок польської історіографії, працювали відомі австрійські та німецькі

історики. Він окрім викладацької роботи в університеті одразу долучився до діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка, згодом очолив його і всю археографічну та видавничу справу товариства, плідно співпрацюючи на ниві українознавства з І. Франком, В. Гнатюком, М. Павликом, Ю. Целевичем, О. Барвінським, Ю. Бачинським та ін., що ще більше утвердило його в намірах створити наукову історію українського народу. Будучи добре обізнаним з російською та українською історіографією, він водночас виявив велику зацікавленість новітніми історіософськими течіями в Західній Європі, досвідом створення національних історій Австрії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Польщі, Чехії та інших країн, готуючись у такий спосіб до реалізації українського проекту. Уже у вступному викладі з давньої історії Русі у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. М. Грушевський вказав на необхідність розглядати українську історію на основі тягlosti етногенезу і починати її не з IX ст., а з доісторичних часів, розглядати його не через зв'язок окремих періодів, а через їх єдність. Далі він наголосив, що висхідною точкою історії є народна маса, яка виступає як цілісність. Ця цілісність простежується в господарському, культурному, політичному, духовному й етнічному житті [5, с. 68–69, 73]. Іншими словами, молодий вчений впритул підійшов до розуміння методологічного значення історичного синтезу для створення фундаментальної історії України.

Велику роль у засвоєнні досвіду європейської історіографії, позитивістської соціології Еміля Дюркгайма та методології історичного синтезу відіграло перебування М. Грушевського в 1903 р. у Парижі, де він читав лекційний курс з історії України, а паралельно відвідав Лондон, Берлін та Лейпциг, зустрічався з багатьма інтелектуалами і читав наукові праці. Учений синтезував методологічні надбання класичної історіографії з новітніми історіософськими течіями рубежу XIX–XX ст., блискуче поєднав критичну науковість з документалізмом та оптимальними методами історичного пізнання. Нагадаємо, що історик розгортав свою науково-дослідну працю в умовах, коли перед новими викликами XX ст. інтегрувалися кращі надбання чотирьох основних історіософських течій: позитивізму з його новими модифікаціями, неокантіанства, соціології та психології історії. Можна солідаризуватися з думкою Л. Зашкільняка про те, що для своєї методології М. Грушевський взяв від романтизму ідею народу, від позитивізму – увагу до джерела та еволюціонізм, від неокантіанства й етнопсихології – значення свідомісних чинників [16, с. 312]. З урахуванням цих надбань він продовжив створення багатотомної національної історії і підготував науково-популярний "Очерк истории украинского народа", який у 1904 р. побачив світ. У цій праці, у перероблених перших томах монументальної "Історії України-Руси", а згодом в "Ілюстрованій історії України" реалізовується методологія наукового синтезу знань про Україну й український народ. Пізніше цей підхід був підхоплений учнями М. Грушевського як у львівській, так і київській наукових школах, зокрема С. Томашівським, І. Крип'якевичем, В. Гарасимчуком, І. Джиджорою, М. Кордубою, І. Кривецьким, О. Терлецьким, М. Слабченком, О. Гермайзе, О. Оглоблиним та ін. Методологія історичного синтезу лягла в основу праць з історії України Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко та ін.

І все-таки, чи маємо достатньо підстав пов'язувати початок синтезу української історії з іменем М. Грушевського і який зміст вкладається в це явище з погляду його спадщини? Як уже зазначалося, українська історіографія ще до М. Грушевського мала чимало праць наукового характеру. Спроби викласти самобутність історії українського народу робили Д. Бантиш-Каменський,

М. Маркович, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, відтак М. Драгоманов і В. Антонович, а ще пізніше – Д. Яворницький, О. Єфименко, Д. Багалій та ін. Однак майже всі дослідження до М. Грушевського носили здебільшого фрагментарний характер, були присвячені або важливим подіям і періодам (Литовсько-польські часи, Козаччина, Гетьманщина тощо), або окремим територіям (Лівобережжя, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Галичина, Закарпаття, Буковина), або окремим сферам суспільного життя (культура й етнографія, політичні, військові та релігійні аспекти). М. Грушевський взявся за грандіозне за масштабами завдання: не тільки критично проаналізувати всі тогочасні джерельні матеріали та розпоросені знання з української історії, але й інтегрувати їх і в такий спосіб істотно збагатити науку новим розумінням історичного процесу шляхом наукового синтезу, систематизації наявних знань, досягнення повноти і цілісності джерельної бази, комплексного застосування надбань новітньої історіософії і нових дослідницьких методів.

Необхідно загострити увагу, що М. Грушевський, як спадкоємець традиції наукової школи В. Антоновича, добре усвідомлював неможливість здійснити ґрунтовний синтез української історії без глибокого і всебічного аналізу надбань попередників і системного вивчення джерельної бази. Саме на такому підході ґрунтувався кожен з десяти томів "Історії України-Руси" і вся праця в цілому, підготовка і видання якої супроводжувалося колосальною історіографічною, джерелознавчою та археографічною роботою, опрацюванням найновіших західноєвропейських досліджень з історіософії, археології, мовознавства, антропології та соціології, публікацією не менш фундаментального дев'ятитомного дослідження "Жерела до історії України-Руси", перший том якого з передмовою М. Грушевського побачив світ у 1895 р. [9].

Усі тринадцять книг багатотомника "Історія України-Руси" побудовані за принципами системності, безперервності, наступності і самобутності українського історичного процесу, за хронологічно-проблемним та тематичним викладом матеріалу і складають синтезовану цілісність п'ятих основних циклів української історії. Нагадаємо, перші три томи присвячені початкам людського життя на землях України, його еволюції впродовж епох палеоліту, неоліту, бронзи і заліза. Особливу увагу приділено ранньослов'янській добі, утворенню Київської, а відтак Галицько-Волинської держав, етногенезу українського народу. Його доля у складі Великого князівства Литовського та Королівства польського, нові явища в українській історії після Люблінської унії і утворення Речі Посполитої відображені в четвертому-шостому томах. Починаючи із сьомого та восьмого томів, які містять аналіз і синтез факторів, що призвели до перетворення козацтва у провідну силу українського народу, спричинили утворення Запорозької Січі і розгортання національно-визвольного руху, історик постає як соціолог. Для нього козаки – це новий соціальний чинник утвердження української нації. У третій частині восьмого та двох частинах дев'ятого томів М. Грушевський виклав свою концепцію Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Десятий том, який побачив світ уже після смерті історика, присвячений драматичним подіям 1657–1658 рр. Хоч через відомі причини М. Грушевському не вдалося завершити цю фундаментальну працю, підготовлену за стандартами європейської історичної науки, але його підходи до синтезу наступних періодів української історії чітко простежуються як в "Очерку истории украинского народа", так і в "Ілюстрованій історії України". Цілком очевидно, що "Історія України-Руси" стала першою класичною працею узагальнюючого

характеру, підготовленою не тільки на основі історичного синтезу джерельних свідчень і надбань української та зарубіжної історіографії, але й з позицій цілісності господарського, культурного, релігійного життя українського народу в межах його етнічної території від найдавніших часів до другої половини XVIII ст.

Щоб пересвідчитися як складно, суперечливо і водночас настирливо засвоював М. Грушевський методологію історичного синтезу, достатньо порівняти три видання першого тому і зіставити, скажімо, третє видання (1913) з першим та відомою працею Івана Франка "Причинки до історії України-Руси" [21]. Історик урахував багато зауваг критиків не тільки щодо розширення джерельної бази за рахунок свідчень античних і зарубіжних авторів, археологічних пам'яток, але й посилив аналітику та досить широко застосував методи порівняльної соціології. Тільки у цьому виданні вчений дав розгорнуте трактування самого поняття *нарід* стосовно українців, наголосивши, що українська людність відрізняється від своїх сусідів прикметами антропологічними (будовою тіла), психофізичними та культурними (вдача, особливості побуту, духовної і матеріальної культури). Психофізичні та культурні прикмети, на його думку, зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людності... і роблять з неї живу національну індивідуальність нарід... [8, с. 6], тобто націю.

Видатний український історик Олександр Оглоблин, мабуть, каючись за свою участь у безпардонній антигрушевській кампанії початку 1930-х рр., уже перебуваючи в еміграції, писав, що М. Грушевський залишив велику і страшну для ворогів українства спадщину як найсильнішу зброю... "Це його схема українського історичного процесу. Це його історична ідея України – синтеза нашої історії..." (Лідкреслено – Я.К.). Глибоко вірячи, що в історичній перспективі "Історія України-Руси" завжди стоятиме поруч із Шевченковим Кобзарем [17, с. 63], О. Оглоблин виділив три головних лінії, за кожною з яких М. Грушевський синтезував українську історію в часовому вимірі. **По-перше**, це ідея українського народу, який зв'язує в одну цілісність усі історичні періоди, вікові традиції і зберігає інстинкт національної самоохорони. Народ, на його переконання, єдиний герой історії, творець і споживач культурних цінностей. Ідучи за гегелівською структурою пізнання, М. Грушевський аналізує історію українського народу через триаду: теза – антитеза – синтез. Київська Русь для нього – це перше творіння українського народу, тобто теза, козацька доба – антитеза, а вже період національного відродження й Української революції – це синтез, або вершина етнонаціотворення. **По-друге**, це ідея землі, спільної етнічної території як найвагомішої підстави розвитку народу, його етногенезу. Ще у вступі до першого тому "Історії України-Руси" М. Грушевський наголошував, що в житті українського, як кожного іншого народу, зустрічаються дві великі творчі і діяльні сили – народність і територія. Взаємодія цих сил закладає фундамент історичного прогресу. **По-третє**, це ідея держави, влади, політичної організації суспільства [17, с. 58–61]. Ця третя ідея присутня вже у княжій добі української історії, але особливо рельєфно вона засвітилася у процесі дослідження історії козацько-гетьманської держави часів Богдана Хмельницького. Віддаючи пріоритет народу як мотору історичного процесу, вчений наголошував, що держава не є пасивною, вона має віддзеркалювати його устремління і виконувати захисну та регулюючу функції в суспільстві. Таким способом М. Грушевський уперше в нашій історіографії органічно поєднав ці три ідеї в одне ціле, а саме в цілісну історію українського народу. Завдяки методології історичного синтезу й еволюційному розумінню історії, він піднявся на вершину народницького

напряму, заклавши водночас цеглини у фундамент державницького напряму української історіографії.

Методологічною основою синтезу історії України-Руси стала опрацьована М. Грушевським упродовж 15 років (1888–1903) принципово нова схема українського історичного процесу в контексті європейської історії, яка ґрунтувалася на ключовому положенні про необхідність і раціональність вивчати історію кожного народу окремо, але у зв'язку з історією інших народів, з історією людства в цілому. Російська схема, яка базувалася на генеалогії московської династії, зазіхала на київську спадщину. Власне проти цього й виступив М. Грушевський, наголосивши, що Київська держава, її право, культура "були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської" [6, с. 77]. Водночас він застерігав від фрагментарного вивчення історії, підкреслюючи, що її не можна підмінити "хрестоматією уривків з історії людства" [7, с. 122]. До речі, М. Грушевський першим у нашій історіографії виклав українське бачення всесвітньої історії з позицій методології історичного синтезу. У 1918 р. було опубліковано його підручник "Всесвітня історія в короткім огляді" у шести частинах, який охоплював події від найдавніших часів до кінця XIX ст. [4]. Історик запропонував періодизацію, максимально наближену до української історії. На його думку, історичний шлях України невіддільний від історії Західної Європи, спільними були всі найважливіші культурні процеси, зокрема Ренесанс, Реформація, Просвітництво тощо. Однак включення Лівобережжя, а відтак і Правобережжя до складу Російської імперії значною мірою перервало ці зв'язки, призвело до ізоляції цієї частини України від Європи, але там залишалися Галичина, Закарпаття і Буковина, які перебували у вільніших і сприятливіших умовах для національно-культурного розвитку, продовжували жити українську націю цінностями європейської цивілізації і вірою у визволення.

Науковий синтез характерний і для інших праць М. Грушевського, зокрема для багатомної "Історії української літератури". Її зміст значно ширший за чисто філологічне трактування літератури, оскільки розглядається в контексті історії всієї культури й охоплює духовні форми життя українського суспільства, діяльності його творчих сил, спрямованої на створення інтелектуальних та естетичних цінностей народу. Українська національна література, яка виросла з усної творчості народу і розвивалася насамперед його рідною мовою, постала як самобутня і неповторна частка європейського літературного процесу, тісно пов'язана зі світовими тенденціями збагачення духовної культури.

У творчих задумах М. Грушевського було створення на засадах історичного синтезу Енциклопедії українознавства, покликаної ознайомити світ з Україною та українцями. Першим кроком на цьому шляху стала його ґрунтовна праця "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1913), яка давала концентровані відомості про походження українського етносу, розселення та демографічні процеси, основні віхи його історії, звичаї та обряди, господарське, культурне та духовне життя. Своїми іншими працями вчений готував наукову базу для майбутньої енциклопедії, але зреалізувати цей план вдалося лише його учням у діаспорі в повоєнні роки.

Отже, Михайло Грушевський започаткував у українській історіографії методологію історичного синтезу, вибудував на її основі фундаментальну "Історію України-Руси" – найцінніший скарб історичної пам'яті українців. Його наукова концепція української історії витримала перевірку часом і залишається актуальною й сьогодні, тому що вона всеосяжна і багатовимірна в часі та просторі. Це одночасно – історія українського народу-нації,